

занды құбылыс және қазіргі тілімізде синтетикалық сипат басым болғандықтан, ғалымның пікірі ғылым үшін құнды саналады.

Қазақ тілінің сөзжасамы жайлы жазылған “Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі” атты еңбекте сөзжасам саласына қатысты жүйеленген теориялық мәселелер қарастырылды. Сөзжасамның өзге тәсілдерімен қатар лексика-семантикалық тәсілі де сөз тудырудағы өнімді тәсіл ретінде аталып өтеді. Монографияда сөздердің аналитикалық, синтетикалық тәсілдер арқылы жасалып, өзге сөз таптарына өту құбылысы туралы айтылып, семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерден тек субстантивтенген зат есімдер беріледі.

Сөзжасам саласындағы негізгі теориялық мәселелерді бір ізге түсірген ғалым Н. Оралбаева “Қазақ тілінің сөзжасамы” атты еңбегінде сөзжасамның синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық тәсілдерін атап өтіп, олардың мәнін тілдік деректермен ашып береді. Автор сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі туралы: “Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздің жаңа мағынаға көшуіне байланысты бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады”, - деп жазады [5, 12 б.].

Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздерін ашып көрсеткен ғалым Б. Сағындықұлы конверсияны семантикалық-функционалдық трансформация деп танып, *ақ*, *ат* сөздерінің мағыналық дамуын семалық талдау негізінде ажыратып береді [6]. Сонымен қатар конверсиялық амалды көне және жаңа түбірлердің генетикалық байланысы деп түсіндіруі тіл біліміндегі әлі сөз бола қоймаған, сыры ашылмаған көптеген тілдік құбылыстардың бар екендігін ашып көрсетті.

Сөзжасам саласында түркі сөздерін семантикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырған ғалым А.Б. Салқынбай туынды сөз мәселесі, сондай-ақ оның атаулық қызметі жайлы “Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект)”, “Қазақ тілі сөзжасамы” еңбектерінде кеңінен сөз етеді.

Соңғы жылдары қазақ тіл білімінде тілді семантикалық жақтан қарастырудың маңызы жоғары екендігі ғалымдар еңбегінде айтылып жүр. Осыған байланысты сөзжасамның семантикалық тәсілі туралы арнайы ғылыми зерттеу еңбектің жазылу қажеттігі айқындалып отыр.

Жалпы тіл білімінде зерттеу жұмысына арқау болып отырған семантикалық тәсіл термин тұрғысынан алғанда түрліше аталып келеді: лексика-семантикалық тәсіл, семантикалық тәсіл, конверсиялық тәсіл, лексика-грамматикалық тәсіл және т.б. Терминнің мұндай жарыспалылыққа ие болуы бұл мәселені, әлі де болса, терең зерделеудің қажеттігін ұғындырады. Орыс тіл біліміндегі лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте аффикссіз сөзжасам тәсілі ретінде аффиксацияға қарсы қойылып, *конверсия* атауымен берілсе, “Қазақ тілі” энциклопедиясында және “Лингвистикалық түсіндірме сөздікте” *конверсия транспозицияның бір түрі* деп көрсетіліп, осы тәсіл арқылы сөз жасалу көнеден келе жатқан, кезінде өте ұтымды болған лексика-семантикалық

сөзжасамдық амал деп түсіндіріледі. Ж.Т. Сарбалаев монографиясында сөзжасамның семантикалық тәсілін *лексика-грамматикалық тәсіл* немесе *конверсиялық тәсіл* деп атауды ұсынады [7]. Сөзжасамдық семантикалық тәсіл табиғатының мағынамен ашылатындығын лингвистикалық талдау арқылы бағамдауға болады. Түбір сөздерде ғана емес, бүгінгі жалғамалылық сипатқа ие болған туынды бірліктердің өзегінде мағына жатады. Себебі сөз мағынасыз болмайды. Демек, мағына - сөздердің өмір сүруіндегі ең маңызды феномендік бірлік. Біздің жұмысымызға арқау болып отырған тәсілдің негізінде мағына жатқандықтан, жаңа сөз жасалғанда негізгі критерий етіп мағына алынғандықтан, семантикалық тәсіл термині қолданылды.

Сөзжасамдық процесс - тілдің өн бойында жүріп жататын үзілмейтін процесс. Сөздердің жасалуының түрлі тәсілдері негізінде пайда болған лексикалық бірліктер тілдік айналымға түсіп, әрқилы белгілеріне байланысты сөз таптарына бөлінеді. Сөзжасамдық семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер де мағыналық жағынан дамып, екіншілік номинацияға көшкеннен кейін белгілі бір сөз табын толықтырады. Осы тәсіл арқылы жасалған туынды сөздердің транспозициялануы аналогиялық, абстракциялық, ассоциациялық және т.б. сөзжасамдық заңдылықтар негізінде іске асады.

Семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздердің мағыналық ерекшеліктерін анықтауда мағыналық үштіктің атқаратын қызметі ерекше. Ғалым М. Оразов денотат пен референттің ара-жігін ажыратып, денотаттық мағынаны таным теориясымен тығыз байланыстырады және сөз мағынасын анықтауда ономасиологиялық және семасиологиялық жолдарының болатындығын айтады [8, 77 б.].

Мағына сөзде болады, сөз затты атайды. Әлемнің бейнесі тілге адам танымы арқылы ауысады, сөйтіп ол қабылдаудың, түйсінудің, ұғынудың нәтижесінде мазмұнға, одан кейін мағынаға айналады. Осындай табиғи тілдік айналым жасай отырып, сөз мағынасы танылады, сөз табиғаты ашылады. Ономасиологиялық аспектіден талдағанда денотатқа берілген атаудың табиғи сипатын, сонымен бірге сөз мағынасын ашу үшін оның шынайы дүниедегі заттармен, құбылыстармен арақатынасын анықтау қажет болса, семасиологиялық аспект пайда болған мағынаның қалыптасу, даму механизмдерін қарастырады. Төмендегі тілдік талдауға негіз болып отырған сөздің өн бойынан денотаттық, сигнификаттық және коннотаттық мағынаны көруге болады. Семантикалық тәсіл арқылы жасалған оң ~ оң ~ оң, оң ~ оң ~ оң сөздеріндегі денотаттық, сигнификаттық, коннотаттық мағыналардың дамуын анықтайық.

“Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде” (бұдан кейін ҚТТС): I. Оң. 1. Солға қарама-қарсы. 2. Теріс емес, дұрыс, жөн. II. Оң. Жөнді болу, жетісу. III. Оң. Бояуы қайту, өңі, түсі кету [ҚТТС, 7-т., 429 б.] деп берілген.

“Оң” сөзі мен жіңішке варианты “өң” сөзінің арасында мағыналық байланыс бар. Өң 1. Адамның бет-пішіні, бет-әлпеті. 2. Заттың теріс жағына қарсы

жылтыр жағы, оң жағы. 3. Адамның ұйықтамаған кезі [ҚТТС, 7-т., 556 б.]. Бұл сөз көне түркі сөздігінде мынадай сипатта көрінеді:

I. Өң - түр-түс. II. Өң - алды, алдыңғы жақ. III. Өң - бұрын, алдын ала. IV. Өң - оңу, өзгеру, түсін кетіру. V. Өң - қол сұғу (біздіңше, өңмендеу болса керек). Мұндағы *қол сұғу* мағынасы — тіл дамуында пайда болған коннотациялық мағына. Себебі онда эмоционалдық мән басымырақ.

I. Оң - оң, оң жақ. II. Оң - оң, шын. III. Оң - жеңіл, ыңғайлы, қолайлы. IV. Оң - оңалу, түзелу. V. Оң - оңу, ағару [ҚТТС, 7-т., 429 б.].

Көне түркі тіліндегі өң I - түр-түс мағынасы өң IV жұбында - оңу, ағару, түсі кету болып, қимыл мағынасына ауысқан. Қазіргі қазақ тілінде “өңі өрт сөндіргендей” деген коннотациялық мағыналы тұрақты тіркесі оның IV - өзгеру, түсін кетіру мағыналарына сәйкес келеді. Ал “өңменінен өткендей” тіркесінде көзімен ішіп-жеп, тесірейіп қарау мағынасы сақталған. Өң - түр, сипат, бет заттық мағынасы өң II - алдыңғы жақ мағынасын уәждейді, уәждеделген сөз өң III - бұрын, алдын ала мағыналарын негіздейді.

Денотаттың *оң, оң жақ* мағынасы *шын, оң* деген сигнификаттық мағыналарының дамуына себеп болған. Осыған байланысты *дұрыс, шын* мағыналарының дамығаны айқын. Сонымен қатар үшінші сөздік ұяда *жеңіл, ыңғайлы* сындық мағыналары бірінші сөздік ұядағы *оң, оң жақ* мағыналарынан тараған деуге болады. Түйіндей келе, *оң, өң* сөздеріне тән бастапқы мағына - *алды*; ортақ мағына - *оң, оң жақ, дұрыс болу*; одан тараған антонимдік мағыналары - *дұрыс емес, оңған, өзгеру, түсі кету*. Белгілі бір заттың алдыңғы беті оң жағы - заттық мағына болады да, беті бері қарап тұрған түзу, оң жағына уәждеделген сындық мағынасы *дұрыс, шын* жағы болады, *өңмендеу* мағынасы коннотаттық мағынаға сәйкес келеді.

Тіл біліміндегі транспозиция өзінің ұғымының кеңдігімен ерекше сипатқа ие. Сөздер дамуға түсіп, жаңа мағынаны иемдене алады. Бірақ олардың барлығында жаңа сөз жасала бермеуі мүмкін. Біздің зерттеуімізге тірек болып отырған семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер, негізінен, жаңа атау болуға мүмкіндігі бар, бір сөз табындағы сөздің жаңа мағына иеленіп, сол сөз табының немесе екінші сөз табының құрамын толықтыра алатын, сөздікке реестр ретінде ене алу мүмкіндігіне ие сөздер болып саналады.

Орыс ғалымы В.В. Виноградов тіл біліміндегі

сөз таптары мәселесінің сөзжасамның семантикалық тәсілімен байланысы бар екенін пайымдаған. Ал Е.С. Кубрякованың пікірінше, транспозиция - зат пен оның қимылы, белгісі арасындағы ұғымдық қатынастарды байланыстыратын, сөз таптарының арасын жалғастырушы көпір. Сөздердің атаулық мағынадан қимылдық мағынаға, керісінше, қимылдық мағынадан атаулық мағынаға, сондай-ақ сындық-сапалық мағынадан атаулық мағынаға, керісінше, атаулық мағынадан сындық-сапалық мағынаға ауысуы адамның ойлауы, танымы, болмысы, пікірі негізінде іске асады.

Транспозицияның бір түрі - заттану. Сөздердің туынды сипат алып, заттануы жайлы М. Томанов, Р. Әмір, Б. Сағындықұлы, А.Б. Салқынбай сынды ғалымдардың зерттеу еңбектері мен мақалаларында айтылып өткен болатын. Ғалымдардың пікірінше, қимылдық мәнге ие көптеген сөздер заттану процесін басынан кешірген. Бұл лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларға негізделуінен туындайды. Қазіргі қазақ тілінде семантикалық тәсіл арқылы дамып, сөздікте жеке бір сөздік ұяны иеленуге мүмкіндігі бар *ор - ор - ор, бай - бай - бай, төс - төс - төс(е), без - без, жел - жел - жел, той - той, сүю - сүю, жаз - жаз - жаз - жаз, ою - ою* секілді сөздер ғасырлар қойнауында қимылдық, сындық, заттық мағыналарды өз бойына жинақтаған. Көне тілімізде етістік – есім корреляттары молынан кездеседі. Қазіргі біздің тілімізде қолданылып жүрген семантикалық тәсілмен дамыған сөздер – сол байырғы, көне ғасырлар жемісі. Қазақ тіліндегі сөздердің транспозициялануы заттану, сын-сапалану, сандану, етістіктену, есімдіктену, үстеулену, шылаулану нәтижесінде жүзеге асады.

1. Кашкари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.

2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1974. – 767 с.

3. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Наука, 1986. – 322 с.

4. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.

5. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, - 2002. – 130 б.

6. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.

7. Сарбалаев Ж.Т. Сөзжасам мәселелері Алматы: Арыс, 2002.

8. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 213 б.

В статье рассматривается семантический способ в словообразовании, слова, образованные семантическим способом, и их транспозиция.

Л. А. Бочкова

К ВОПРОСУ О РАЗГРАНИЧЕНИИ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ОДНОКОМПОНЕНТНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Вопросы типологии однокомпонентных (одно-составных) предложений не являются предметом острых дискуссий. И это объясняется несколькими причинами. Во-первых, в русском языкознании создана серьезная теоретическая база, позволяющая представить комплексную характеристику отдельных структурно-семантических типов однокомпонентных предложений, что, в свою очередь, помогло формированию универсальной непротиворечивой классификации. Большой вклад в её создание внесли А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, П.А. Лекант, Н.С. Валгина, Н.Ю. Шведова, Г.А.Золотова, В.В. Бабайцева, З.П. Табакова и др. Во-вторых, исследования в русле антропоцентрической парадигмы (психолингвистики, лингвистической прагматики и др.) зачастую уводят внимание лингвистов от собственно лингвистических фактов, что мешает выявлению языковых механизмов, участвующих в создании того или иного фрагмента языковой картины мира. Однако не на все вопросы, связанные с квалификацией и классификацией однокомпонентных предложений, имеются однозначные ответы. К их числу относится и проблема разграничения отрицательных безличных и генитивных предложений.

По мнению В.В. Бабайцевой, безличные предложения – это самая пестрая по структуре и семантике разновидность односоставных предложений. Несмотря на то что безличные предложения по традиции относят к глагольным (в терминологии А.А.Шахматова – *сказуемо-бесподлежащим*), в их числе называют и безглагольные конструкции, включающие отрицание, типа *Нет времени*. По мнению А.М. Пешковского, «во всех отрицательных безличных предложениях необходимо слово *нет* (из *не есть*), в котором отрицание неотделимо от бывшего глагола [1, 352]. К генитивным предложениям по традиции относятся безглагольные конструкции, главный член которых представлен именем в форме род.пад, выражающим в первую очередь экзистенциальное значение (бытийности) и, кроме того, значение количества, например: *Добра-то*. Н.Ю. Шведова рассматривает генитивные предложения как однокомпонентные предложения именного класса, главный член которых выражен родительным количественным с имплицитно представленным значением количества; этим предложениям соответствует структурная схема Gen/quantit [2, 561 – 562]. Н.С. Валгина, утверждая структурно-семантическую самостоятельность подобных конструкций, отмечает: «Вряд ли правомерно включать генитивные предложения в систему безличных, так как категория безличности непосредственно связана со сказуемостью, а усматривать в форме генитива сказуемое нельзя: эта форма выполняет функцию

называния предмета (или предметов) и утверждения его (или их) наличия в большом количестве, следовательно, функционально генитивные предложения ближе к номинативным, нежели к безличным» [3, 319]. П.А. Лекант, рассматривая генитивные предложения как особый тип односоставного предложения, выделяет среди них утвердительные и генитивные отрицательные предложения. По его мнению, «родительный количественный вносит в них добавочное значение избытка» [4, 108]. Утвердительные генитивные предложения в настоящее время относительно прочно заняли свое место в системе однокомпонентных именных предложений, хотя в истории лингвистики и по этому поводу была обширная полемика. Так, например, авторы Академической грамматики 1954 г. [5, 41-42] характеризовали генитивные предложения как специфическую группу безличных предложений, а некоторые исследователи, в частности Ж.Г. Амирова [6], вообще исключили их из классификации. Тем не менее данный структурно-семантический тип представлен в большинстве классификаций однокомпонентных предложений, в том числе и в вузовских пособиях. Но, как считает П.А. Лекант, за пределами вузовской программы, а зачастую и концепций современных исследователей остаются продуктивные отрицательные генитивные предложения. (*Ни деревца. Ни одного дома.*), в которых имя существительное в форме родительного падежа с частицей «ни» выражает отрицание бытия предмета.

Таким образом, предметом нашего исследования является модальная парадигма, компоненты которой – односоставные именные предложения – различными способами выражают значения утверждения/отрицания: *Цветы – Нет цветов – Цветов-то! – Ни травы, ни цветов – Ни цветочка*. В частности, речь пойдет о последних членах этой парадигмы, являющихся, с нашей точки зрения, синтаксическими омонимами, призванными по-разному структурировать и отражать в языке явления реальной действительности с целью наиболее адекватной передачи и, соответственно, интерпретации замысла автора высказывания. В научной литературе зачастую наблюдается смешение подобных конструкций и отнесение их к одному классу – либо к безличным, либо к генитивным предложениям, например: «...вторая разновидность генитивных предложений представлена примерами типа *Ни шороха, ни звука*. В отличие от первой группы генитивных предложений данные предложения лишены семы `бытийности, они называют признаки, состояния и предметы, отсутствующие в окружающей среде. Эти предложения сформировались в результате эллипсиса предикатива со значением

«отсутствие», представленного лексемой «нет», и являются неполными» [7, 199]. Следуя логике автора, конструкции с отрицательным словом *Нет* также необходимо отнести к генитивным, что полностью нейтрализует различия между двумя структурно-семантическими типами ОП. Та же точка зрения отражена и в статье Е.Ю. Хоркиной, так же считающей эти конструкции генитивными и не допускающей иной точки зрения: «А.В. Петров к данному типу предложений относит также конструкции ... с существительным с частицей *ни* (*ни тоски, ни радости*), хотя в современном синтаксисе подобные предикативные единицы прочно укрепились в качестве генитивных» [8]. На неоднозначность трактовки подобных конструкций указывает Н.К.Онипенко: «Синтаксически обусловленной оказывается и структурная схема *Ни N2*. Но за этой структурной схемой скрываются омонимичные синтаксические конструкции: в рамках репродуктивного регистра (*В комнате ни звука*) подобные генитивные предложения предполагают несоответствие субъекта диктума и одного из субъектов модуса (наблюдателя), а в рамках волюнтивного регистра - совпадение субъекта диктума и одного из субъектов модуса (адресата речи, того, кому запрещают говорить - *Тишина! Ни звука!*)» [9, 107-121]. Но в данном случае синтаксическая омонимия рассматривается с точки зрения принадлежности конструкций к определенным коммуникативным регистрам, в то время как вопрос об их структурно-семантической квалификации остается открытым, к тому же далее наблюдается объединение разнородных структур в рамках одного языкового факта: «Это *Ни звука* восходит к модели с типовым значением «Субъект пространственный и его характеристика» (*В комнате шум и движения - В комнате ни шума, ни движений - В моей жизни ни движения, ни звука*)» [там же].

Вопрос о наличии второго члена оппозиции в рамках категории *утверждение/отрицание* в лингвистической литературе решается по-разному. Если значение общего отрицания находит однозначное выражение в однокомпонентных предложениях спрягаемо-глагольного класса путем введения отрицательных частиц (*Светает/Не светает; Знобит/ Не знобит*), то предложения именного класса, оставаясь в рамках одного структурно-семантического типа, не всегда допускают подобную трансформацию. Это связано как с синтаксической семантикой однокомпонентного предложения, так и грамматической формой главного компонента. Члены модальной оппозиции *Цветы/Нет цветов* в силу полярности суждения, а именно – значение экзистенции противопоставлено значению отсутствия бытия – не могут быть представителями одного структурно-семантического типа. Кроме того, различие в грамматических формах имени в роли главного члена (синтаксемы им. и род. падежей) также не способствует структурно-семантическому объединению этих предложений в рамках одного типа, в связи с чем они и квалифицируются по-разному: как номинативное и

как безличное. Сложнее решается вопрос относительно возможности трансформации утвердительного генитивного предложения *Цветов-то!* в отрицательное. Если значение бытийности так же, как и в первом случае, не может быть связующим элементом, объединяющим эти предложения в рамках одного структурно-семантического типа, в связи с нейтрализацией этого значения в отрицательной конструкции, то семантика количественности (правда, с полярными показателями на этой шкале: избыточности (*Цветов-то!*) и абсолютного отсутствия (*Ни цветочка!*) продолжает оставаться семантическим стержнем, объединяющим эти структуры и позволяющим квалифицировать их однотипно – как генитивные. В Русской грамматике - 80 подобные конструкции относят к предложениям с лексически ограниченными компонентами, в предикативную основу которых входит отрицательное слово. По мнению авторов, они семантически близки предложениям со словом *нет*, имеющим в своём составе усилительную частицу: *Нет ни души*, и отличаются от них лишь наличием у них форм сослагательного, условного и побудительного наклонений без частицы *было* [10, 346 – 342]. Но, как уже было отмечено, предложение *Ни цветочка!* не просто структурная модификация предложения *Нет цветов*. Семантика структурной схемы таких предложений определяется как: «несуществование, отсутствие потенциального **неединичного** субъекта» (там же). Далее отмечается, что в таких предложениях место родительного падежа обычно замещается лишь немногими словами, называющими единичный предмет, который может восприниматься визуально или акустически: *Ни крошки*. При этом оговаривается, что в составе сложносочиненного предложения открытой структуры с соединительными отношениями, где частица одновременно выполняет и союзную функцию, лексические ограничения вообще снимаются: «*Здесь ни фамилий, ни оград, Лишь траурная хвоя*» (там же). Оговорка относительно полифункциональности частицы не случайна. Как нам представляется, речь идет о разных предложениях. С нашей точки зрения предложение типа *Ни цветочка!* и *Ни травы, ни цветов* относятся к разным структурно-семантическим типам однокомпонентных предложений: первое – к именным генитивным конструкциям, а второе – к безличным. Попробуем вкратце сформулировать основные критерии их разграничения.

Как уже отмечалось, основное различие между этими предложениями обусловлено различными интенциями автора, определившими появление синтаксических омонимов. Это проявляется на всех уровнях когнитивного процесса формирования высказывания – прагматическом (на уровне реализации намерений говорящего) и собственно языковом: лексическом, фонетическом, морфологическом и синтаксическом. В первом предложении Наблюдателя (термин Падучевой Е.В.) интересует факт наличия конкретного предмета, который может быть обозначен только через соответствующую